

Др Катарина Станковић *

ДИЛЕМЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ ЗЕМАЉА У ТРАНЗИЦИЈИ

Увод

Дубока криза економског и друштвеног развоја земаља, које су следиле моделе развоја засноване на државној (друштвеној) својини и планско-централистичком управљању (бирократској координацији), наметнула је питање не само изласка из постојеће кризе већ и циља и модела будућег развоја, односно питање нове теоријске основе и на њој засноване праксе.

Од почетних захтева за реформама, трансформацијама, реструктурирања постојећег система, почетком деведесетих година прелази се на транзицију у смислу промене система. Циљ транзиција је прелазак из једног (социјалистичког) у други (капиталистички) систем, обухватајући не само економску већ и свеобухватну политику и социјалну реформу. Али овако јасан и углавном прихваћен циљ наметнуо је дилему око пута и брзине промена, посебно зато што се веома брзо показало да жељено није увек и реално могуће и обратно. Уместо ефикасног и демократског друштва и „повратка у Европу”, земље у транзицији су се углавном вратиле у фазу првобитне акумулације, са свим негативним последицама које прате ову фазу капитализма.

И управо због далекосежних и дугорочних последица, не само на привреду већ и на укупан друштвени развој земаља „на путу од плана до тржишта”, неопходна је анализа алтернативних теоријских приступа и искустава, тим пре што се ради о јединственом историјском феномену. Постоји објективна опасност да се понови случај социјализма, да исте земље поново постану „експеримент *in vivo*”, уз несагледиво заостајање у развоју и огромне људ-

* Економски факултет, Крагујевац

ске, материјалне и бројне друге трошкове”, посебно ако се не превазиђу доктринарне и идеолошке предрасуде како о социјализму тако и о капитализму.

1. *Стратегија транзиције*

1.1. Транзиција уместо реформе

Социјализам као идејни пројекат био је остварен радикалним прекидом са дотадашњим развојем привреде и друштва. У свој развој није интегрисао еволутивне процесе, због чега је био присиљен на повремене реформе. Одлуке о реформама доношене су „одозго” и реализоване су у обиму који није задирао у услове самог система. Заједничка им је одлика да су се углавном завршавале као неуспешне.

За разлику од социјализма, капитализам се развијао и опстајао захваљујући поседовању механизма и спремности на сталне трансформације и прилагођавања новим потребама и захтевима. У том светлу могу се објаснити и промене парадигми у економској теорији и политици, од кејнзијанске „револуције” до савремених захтева за либерализацијом и дерегулацијом, јер супротно би значило пристајање на детерминистичку концепцију о „крају историје” као победе либерализма и демократије. Управо кејнзијанска теорија и политика као и држава благостања биле су одговор на кризу која је угрозила и сам капиталистички систем. Савремена општа тенденција либерализма и неокласичне теорије је одговор на кризу државе благостања и ортодоксне кејнзијанске теорије. Нове противуречности захтеваће нову теоријску парадигму и на њој засновану економску политику.

Почетком деведесетих година у социјалистичким земљама политичком револуцијом створени су услови за радикалну реформу, која је подразумевала разградњу постојећег привредног система и изградњу тржишне привреде са свим њеним институцијама (сва тржишта, факторе производње, приватно власништво, конкуренцију и др.). Сам процес транзиције је контроверзан, без историјског искуства и теоријске основе. Економска теорија односи се на анализу функционисања „чистих” привредних система. При томе се углавном остајало у оквирима традиционалне компаративне анализе друштвено-економских система заснованих на дихотомији капитализма versus социјализам. Отуда је логичан закључак био да средства преласка у капитализам не могу бити реформе као облик развоја заснован на постојећим основама.

Општа и дубока криза социјализма условила је мисаоне процесе о којима је својевремено (1930-тих година) писао Кејнз, као

о песимизму револуционара и песимизму реакционара, оценивши их погрешним, јер и једни и други су одбацили реформе као континуиран, еволутиван и пожељан пут развоја. Први сматрају да се друштво може спасити само насилном променом, а други да је равнотежа економског и друштвеног живота толико поремећена да предност има *status quo*. Преовладала су прва схватања која су, на искуству претходних неуспелих реформи, захтевала радикалан прекид са постојећим и враћање на „почетну тачку”.

Овоме треба додати и појаву коју је Шумпетер описао као замену једне идеологије другом. Ригидна марксистичка теоријска основа замењена је неолибералистичком, при чему су занемарени иницијални услови саме транзиције, сопствено искуство као и искуство настанка и развоја западних тржишних привреда земаља које су и саме имале периоде трансформације попут Јапана, Јужне Кореје, Тајвана, Кине, Вијетнама, или послератно искуство Немачке, Италије, Аустрије. Историјско искуство показује да се капиталистички систем није развио либералистичком стратегијом, стратегијом спонтаности, већ од меркантилизма па све до данас мањом или већом улогом државе. Понављају се исте грешке као при изградњи социјализма, „декретима”, „одозго” намеће се идејни модел преузет из различитог окружења.

Званично опредељење за концепт брзе и радикалне економске реформе као и императива истовремено је уништило могућност будућих алтернатива (избора). Тиме се отвара питање не само начина и средстава реализације циља, већ и самог циља. Наиме, показало се да само опредељење за тржишну привреду или за капитализам није довољно, пошто не постоји јединствен модел тржишне привреде нити капитализма. У зависности од различитих критеријума, у литератури се сусрећу модели „англосаксонски” и „немачко-јапански”, „индивидуалистички” и „комунитарни”, „питоми” и „дивљи” итд. Такође постоје знатне разлике између модела тржишне привреде окренуте потрошачима, социјалне тржишне привреде или јапанске тржишне привреде. Зато је интересантна подела привредних система, групе америчких економиста (D. J. Rachman, M. H. Mescon, S. L. Bovee и J. V. Thill у књизи „Business Today”), у зависности од тога колику слободу дају појединцу да поседује факторе производње и спроведу сопствене интересе, на комунизам (земље реалног социјализма), социјализам (Шведска, Велика Британија, Француска) и капитализам (земље Северне Америке). Међутим, у стварности и капитализам се јавља као „модификовани” капитализам, јер и у њему влада у општем интересу може употребити своју моћ и утицати на цене и наднице или на расподелу ресурса.

Очигледно је да су креатори транзиција у свом стратешком избору морали показати више „разума и осећајности” и одредити се за ефикаснији и социјално подношљивији модел.

1. 2. Модели транзиције

Шестогодишње искуство и бројне расправе о теорији и пракси земаља у транзицији дају могућност условном издвајању два противуречна схватања овог јединственог историјског феномена. У основи ових контроверзи у погледу циљева, средстава, динамике, оцене досадашњих резултата, прогнозе будућих токова транзиције, налазе се разлике у схватању природе и методологије економске науке, односа економије и политике, односа према сопственом и туђем искуству, различитим моделима развоја, али и различита схватања природе и улоге тржишта, приватне и јавне својине, места и улоге државе итд.

Први модел, заснован на неокласичној теорији и либералистичкој политици, прихваћен је од већине креатора транзиционих програма, посебно након политичке одлуке о „урушавању” постојећег система, и подржан је од многих западних економиста, влада и међународних економских (финансијских) институција. Реформу, по овом схватању, треба применити као „биг-банг”, као „велики прасак”, у циљу креирања тржишне привреде класичног капитализма помоћу либерализације, дерегулације и приватизације. Овај модел назван је и „шок-транзицијом” или „шок-терапијом”, на основу инсистирања на брзини транзиције и радикалном прекиду са континуитетом с постојећим системом, као и по примени рестриктивне стабилизационе политике. Примена овог модела објашњава се потребом преузимања теорије и праксе развијеног капитализма као доказано ефикасног система, средствима која су се показала успешним у процесу прилагођавања и стабилизације развијених тржишних привреда, као и оптем тенденцијом либерализације економске теорије и политике у свету. Оптимизам присутан код протагониста овог модела произлази из природе саме неокласичне теорије, која на развој гледа као на спонтани, хармоничан и саморегулишући процес, али често и упропашћеном тумачењу и капитализму као система и саме економске науке, као вредносно неутралне науке. Отуда и примедба Дракера да су економисти бивших социјалистичких земаља схватили да приходе и робе само тржишна привреда може да обезбеди, али не и до сазнања да у тржишној привреди поред добити постоје и губици, да нема награде без ризика, да слобода није само одсуство ограничења већ самодисциплина и одговорност. Евентуалне негативне последице примене овог модела - као што је огроман пад

производње, пораст незапослености, висока инфлација, пад животног стандарда, уништење средњег слоја становништва - објашњава недоследношћу у реализацији самог програма транзиције, било под притиском социјалних и политичких тензија или неспремношћу владе да преузме тај одлучујући корак.

Дрући модел транзиције заступају углавном економисти који се залажу за комплекснији приступ овом проблему дајући предност континуитету и реформама, односно једном историјском приступу који уважава прошла искуства и конкретне, специфичне прилике сваке земље у транзицији. Овај модел се назива „градуалистички”, „step by step” („корак по корак”), јер инсистира на схватању да транзиција није програм, „модел” у који треба „угурати” постојећу стварност, већ процес у коме једна реформа мора бити замењена новом реформом прилагођавајући се стално новим потребама и превазилазећи нове противуречности. Циљ транзиције није враћање на почетне позиције предсоцијализма, а за многе земље и предкапитализма, већ да се оствари ефикасност тзв. мешовите привреде. Овај комплексан систем измешаног приватног и јавног власништва, приватног предузетништва и јавне регулативе, потпуне и непотпуне конкуренције даје довољно простора за остваривање интереса свих субјеката економског и друштвеног живота. За постизање тог циља потребна је еклектичка (у позитивном смислу) теоријска основа (позитивни елементи кејнзијанизма, монетаризма, економије понуде, школе рационалних очекивања, неошумпетеријализма и др.) и економска политика којом би се подстицале развојне могућности у жељеном правцу. Они такође припадају традицији либерализма, али у европском значењу те речи а не у америчком, што за последицу има различити прилаз тржишту, својинској структури, улози државе у тржишној привреди и у реализацији одређених циљева друштва. Чињеница да капитализам и социјализам подразумевају не само различито функционисање економског система већ и различите погледе на свет, друштвену и политичку структуру, различити вредносни систем, сматрају да је за њихову трансформацију потребно више деценија и неколико генерација. Као доказ предности овог модела наводе се резултати постепене кинеске транзиције - стално повећање животног стандарда становништва, двоцифрени раст друштвеног производа, повећање извоза и страних инвестиција. Уместо рушења постојећег система и приватизације као централног питања, Кина подржава привредни развој низом инструмената економске политике, подстицањем малих иноваторних предузећа, отварањем заштићених економских зона, постепеном либерализацијом појединих сегмената привреде и реформама државних предузећа.

2. Транзиција између теорије и прајмаџизма

Постојећа „транзициона депресија” у земљама транзиције допринела је губитку илузија о брзој трансформацији и њихових могућности да ухвате корак са развијеним тржишним привредама. Дугогодишњи пад производње, високе инфлације и незапосленост допринели су да експерти економске комисије за Европу констатују да је за многе народе у источним земљама процес транзиције замењен проблемом како преживети.

Потреба за оживљавањем производње и доношењем анти-депресивног програма наметнула је потребу за анализом и преиспитивањем примењених модела и њихових резултата. Примењен је модел који садржи либерализацију, дерегулацију и приватизацију, три истовремена и различита процеса. Ови процеси су међусобно повезани и понекад контрадикторни. Неповољни резултати транзиција последица су ових чињеница, али и уверења да ће ефикасна капиталистичка тржишна привреда настати спонтано са успостављањем приватне својине, слободних цена и нерегулисаног тржишта. Једностраност посебно је присутна у схватањима која ове међусобно повезане и условљене процесе и категорије посматрају изоловано или кроз њихове аутоматске везе и односе. Значај сваког од ових процеса за ефикасност тржишне привреде је неспоран, али оно што је ново то је захтев за њихову брзу применљивост независно од институционалног окружења, постојања материјалних и монетарних резерви и спољне помоћи.

И мада се предност овог модела доказује нужношћу брзих промена, и успеси појединих земаља у транзицији мере се степеном либерализације, процентом приватизоване државне (друштвене) својине, учешћем приватног сектора у друштвеном производу, смањењем несташице и буџетског дефицита, остаје чињеница да је то плаћено високом економском и социјалном ценом, стагфлацијом (истовременом високом инфлацијом и незапосленошћу), дугорочним падом производње (у облику L криве), деиндустријализацијом и уништавањем појединих сегмената привреде, општем осиромашењу становништва и његовом поларизацијом на мали број богатих (чије је богатство сумњивог порекла) и огроман број људи на маргини друштвеног битисања и егзистенције. Уништењем средње класе, образовног и стручног слоја становништва, социјална структура поприма облик издужене пирамиде са веома широком базом (анкете показују да преко 80 одсто становништва живи лошије него пре транзиције). Паду животног стандарда доприноси не само стални пад реалне плате већ и драматично опадање и квантитета и квалитета јавних услуга због радикалног ограничења буџетских расхода.

Узроци дуготрајне и озбиљне кризе привреде земаља у транзицији и њихов спор опоравак у односу на предтранзициони ниво су различити, али издвојићемо неке, које сматрамо заједничким мање или више свим земаљама у транзицији.

- општи услови трансформације оптерећени значајним дебилансом и неефикасношћу постојећег система, без јасне стратегије на бази које би се развио ефикасан систем тржишне привреде;

- узроци институционалне природе, карактеристични за вакуум настао прелазком из једних на друге услове привређивања, при чему нове институције (приватна својина, тржиште капитала, тржиште рада, конкуренција и др.) нису у довољној мери изграђени, и по својој природи захтевају дужи развојни период за успостављање ефикасног функционисања;

- примењене мере реформи засноване углавном на либерализацији цена, приватизацији и дерегулацији, показале су се недовољним за креирање новог тржишног система. Њихова примена продубила је постојеће и створила нове неравнотеже и структуралне неусклађености;

- либерализација цена као једна од примарних мера реформских програма условила је нагли шок цена, услед постојећих диспаритета у ценама и претварања скривене инфлације у отворену. Присуство латентног вишка тражње (редови и несташице) довела је до великог таласа потрошње, а ова до повећања цена;

- промењена „правила игре”, у условима када цене одражавају трошкове а не политику, прелазак од „меког” у услове пословања „тврдог” буџетског ограничења, високе каматне стопе, повећање цене сировина и репродукционог материјала - имало је за последицу повећање трошкова пословања предузећа;

- повећању трошкова производње доприноси и сталан притисак радника на повећање надница (плата) на основу раста трошкова живота без обзира на смањење продуктивности рада. Под продуктивности рада условљен је још увек присутном незапосленосту спорим реструктурирањем предузећа и одлагањем државе да вишак запослених постане њена брига;

- повећане трошкове производње предузећа методом „take up” (зидање цене) преносе на потрошачке цене све докле им то омогућава тражња. Што је тражња за појединим производима нееластичнија то су веће могућности уграђивања трошкова производње у цене. Та могућност је такође већа ако предузеће поседује монополску позицију у производњи и на тржишту, а сматра се да у структури транзиционих привреда она чине 40%. На „зидању” цене предузеће је приморано и великим пореским и царинским оптерећењима. То стално повећање цена од стране предузећа формира ценовну спиралу и пораст трошковне инфлације;

- стално присутно повећање цене (инфлације) преко пада куповне моћи становништва довело је до пада потрошње. На тај начин затворио се круг у коме предузећа губе тржиште и сваку могућност акумулације капитала, а становништво драстичним падом животног стандарда могућност штедње. Висока потрошња становништва у односу на доходак и стално опадање профитабилности предузећа смањили су у другу компоненту тражње - инвестиције;

- промјена структура потрошње - смањење тражње па затим и производње инвестиционих добара - довела је до даљег погоршавања постојеће структуралне неравнотеже, која сама по себи представља шок било на страни понуде или на страни тражње појединих сектора производње;

- извршена приватизација, као један од захтјева реформи, због разних ограничавајућих фактора, показала се као „псеудо приватизација”, која није омогућила ефикасно пословање предузећа нити његово реструктурирање. Посебно је изостао ефекат „X-efficiency gains”, приход од ефикасности менаџмента предузећа у минимизирању трошкова производње датог производа или максимизирање производа при датим инпутима, чиме је онемогућено затварање геча између стварног и потенцијалног производа. У таквим условима расте и значај питања како зауставити и спречити постојеће тенденције, како и којим економским мерама повећати потенцијалну производњу?

Према неолибералном сценарију за оживљавање привреде потребна је рестриктивна монетарна политика и пад реалних зарада које би омогућиле пораст профитабилности у предузетничком сектору и више приходе државном буџету. Балансиран буџет и већа понуда довели би даље до пада инфлације и веће штедње. Ако креатори економске политике обезбеде стабилно макроекономско окружење, инвестиције ће почети да расту. Оживљавањем производње омогућило би се смањење незапослености. Проблем је што овакво оживљавање привреде захтева дуги рок, а како би рекао Кејнс - „на дуги рок смо сви мртви”.

Суочени са шестогодишњим искуством земаља у транзицији, многи економисти напуштају либералне парадигме, сматрајући да се привреде не могу ослонити искључиво на тржишне снаге и приоритет дају андидепресивним мерама. Иначе, што се тиче брзине транзиције и њених ограничења, довољно је подсетити се на упозорење Карла Попера на почетку транзиционих процеса да „хитња може једино да донесе економску пропаст, глад и - надајмо се да до тога неће доћи - нови рат”. Чак и пропагатор „шок-терапије”, Асланд, чини нам се не без цинизма, каже да ако Русија постане релативно успешна у транзицији, да ће постати слична

Сједињеним Државама на крају XIX века, западна привреда са мало регулативе, али такође ограничене корупције.

Да ли је то заиста прихватљиво решење на крају XX и на почетку XXI века?

Закључак

Досадашње искуство земаља у транзицији потврдило је чињеницу да је у процесу остваривања циља могућа промена и виђење самог циља, односно промене средстава и начина реализације саме транзиције.

Потреба за вођењем антидепресивне политике и стимулисањем привредног раста довела је до већег уважавања другог модела, понашем мишљењу примјеренијег приликама и потребама привреде у транзицији.

Предност треба дати схватању транзиције као процеса у којем реформе постају саставни дио развојног модела. Предност треба дати оном моделу који за циљ има „социјално тржишни капитализам” и свим мерама које поред економске ефикасности подразумевају и социјалу подношљивост и у којима се појединачне мере процењују не према општим правилима већ према конкретним ефектима. Нереално је очекивати да се циљ, ефикасна тржишна привреда и демократско друштво, оствари брзо посебно прекидајући континуитет развоја. Сиромаштво до кога се, како смо видели, брзо може доћи, али излазак и сиромаштва је дуг пут који захтева пре свега дугорочан привредни раст.

У осмишљавању и реализацији транзиционих процеса нужно је ослободити се доктринарног и идеолошког приступа овим проблемима. Охрабрује чињеница да руководилац стручног тима (Ален Гелб) за израду извјештаја Свјетске банке изјављује да је пожељно да настојимо да по овим проблемима не будемо догмате и да не проповедамо увек само један тип политике као најбољи за све земље, што је до сада углавном била пракса. Поред уважавања економских (макроекономских) неравнотежа потребно је водити рачуна и о неекономским факторима попут културе, политике, историје, географије, што свакако повећава одговорност креатора и реализатора транзиционих процеса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aslund A., (1992), „Prospects for a succesful change of economic system in Russia”, The Word Bank, 30 October
2. Bruno M., (1992), „Stabilization and reform in Eastern Europe, Apreliminary evaluation. IMF. № 4.

3. Economic Commission for Europe (1993), *Economic Survey of Europe in 1992-1993*.
4. Economic Commission for Europe (1995), *Economic Survey of Europe in 1994-1995*.
5. Henzler H., (1992), „The New Era of Euro-capitalism”, *Harvard Business Review*, July-August.
6. Кејнз Џ. М., (1987), „Економски есеји”, Матица српска, Нови Сад.
7. Корнаи Ј., „Мађарски реформски процес”, (1988), *Наше теме*, № 3 и 4.
8. Корнаи Ј., (1992), „Пут у слободну привреду”, *Економски институт*, Београд.
9. Kornai J., (1993), „Anti-depressim cure for ailing post-communist economies”, *Transition*, № 1.
10. Lipton D. and Sechs J., (1990), „Creating a Market Economy in Eastern Europe: the Case of Poland”, *Brookings Paper on Economic Activity*, № 1.
11. *Privatization in the Transition Process Recent Experience in Eastern Europe* (1995), UNCTAD.
12. Rachman D. J. and al. (1990), „Business Today”, *Mc braw-Hill Publishing Company*
13. Sachs J., (1992), „Privatization in Russia: Some Lessons from Eastern Europe”, *American Economic Review*, May.
14. *World Development Report* (1996), World Bank.
15. Зеџ М., (1994), „Приватизација - нужност или слобода избора”, Београд, *Југословенска књига*, Економски институт, Београд.

Katarina Stankovic

DILEMMAS RELATED TO THEORY AND PRACTICE OF THE COUNTRIES IN TRANSITION

Summary

Numerous discussions concerning theory and practice of countries in transition enable a conditional selection of two opposite conceptions of this historical phenomenon which is unique by its economic, political and social effects. At the basis of these controversies regarding objectives, means, dynamics, estimates of results and prognostications of future transition trends, there are differences in understanding of the nature and methodology of economics, relations between economics and politics, relation to historical experience etc.

The first model, based on neo-classical theory and liberal politics, was approved by most of the official creators of transitional programs, particularly after findings about the „decline” of existing system of 1989. It was also supported by many economists, governments and international economic (financial) institutions from Western Europe. According to this conception, reforms should be implemented by „big-bang” method in order to create market economy of classical capitalism by means of liberalization, deregulation and privatization. This model was also named a „shock therapy” on the basis of its insistence on the speed of transition and its radical break of continuity of existing

system as well as of its restrictive policy of stabilization. The implementation of this model is justified by necessity to take over the theory and practice of capitalism as the system which has proved efficient, to do that by means that have proved efficient in the process of adjustment and stabilization of developed market economies and also because of the general trend of liberalization of economic theory and politics in the world. Optimism is always there with supporters of this model. It originates from the essence of the neo-classical theory itself which views development as a spontaneous, harmonized and self-regulating process. Eventual negative effects of the implementation of this model, like a sharp production decrease, unemployment rate increase, galloping inflation, the decrease of living standard, middle class extinction etc., are explained by inconsistency in the realization of transition program itself.

The other model of transition is supported mostly by economists who advocate more complex approach by giving preference to continuity and reforms.

This model was named „step-by-step” because it insists on the concept of transition as a process in which one reform must be substituted by a new one with continually adjusting to ever appearing new needs. The purpose of transition is not a comeback to initial position of pre-socialism, or to precapitalism, but to attain efficiency of so called „mixed economy”. In order to attain this goal, what is necessary is an eclectic (in positive sense) theoretical basis and an economic policy by means of which development possibilities would be set in wanted direction. They also belong to the tradition of liberal thinking but in European and not in American meaning of this word. This as a consequence has a different concept of the idea of market and ownership structure, the role of state etc. The fact is that capitalism and socialism involve not only different function of economic system but also different views on the world, social and political structure. The transformation of these takes, by Draker, several decades and several generations. In support to the advantages of this model they mention results of Chinese gradual transition - continuous increase of population's standard of living.

Present „transitional recession”, which is „deep and long”, has resulted in disappearance of initial optimism and made economic experts turn to completion of existing reform programs, particularly because „shock therapy” was understood to be a good stabilization program but insufficient for structural and institutional changes which are necessary for building a new economic system.

It is obvious that the problem of transition, due to its complexity and far-reaching consequences, will long remain the focus of interest of economics and the core point of many dilemmas.

